

TÜRKİYE JANA KYRGYZSTANDYŇ SALYK SİSTEMALARYNYŇ SALYŞTYRMA LUU ANALIZI

Doç. Dr. Metin BAYRAK

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisat Bölümü
mbayrak@atauni.edu.tr

Serhat ATMACA

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı
serhat.atmaca@manas.edu.kg

Аннотация

Мамлекеттин күчтүү болушу үчүн өлкөнүн экономикасы өнүккөн болушу керек, ал эми ошол экономикалык өнүгүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзүүдө мамлекеттин жүргүзгөн салык саясатынын орду өтө чоң десек жаңылышпайбыз. Ар бир өлкөнүн салык саясатынын максаты жана мааниси абдан чоң, себеби өлкөдөгү туура эмес салык саясаты жалгыз экономиканын катышуучуларына гана терс таасирин тийгизбестен, мамлекеттик чыгашаларга, инвестицияларга жана жалпы эле мамлекеттин эффективдүү иш-аракетине залакасын тийгизип коюшу ыктымал. Ошондуктан ар бир өлкөнүн жүргүзгөн салык саясаты дайыма экономиканын абалына жараша жаңыланып жана толукталып турушу кажет. Бул процессте өлкөлөрдүн өздөрүнүн салык системасын башка өлкөлөрдүн салык системасы менен салыштыруусу жана алардын оң тажрыйбаларын колдонуусу жакшы жыйынтыктарга жетүүлөрүнө өбөлгө болот. Макалада Түркия менен Кыргызстандын салык системаларынын түзүлүштөрү жана бул өлкөлөрдүн салык системаларынын окшоштуктары жана айырмачылыктары изилденип, тиешелүү сунуштар берилген.

Ачкыч сөздөр: фискалдык саясат, салык саясаты, салыктык кирешелер, салыктык эмес кирешелер, салык ставкалары.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TAX SYSTEM OF TURKEY AND KYRGYZSTAN

Abstract

To make the nation strong, it is essential for the country to have a developed economy and the role of tax policy carried out by the state is very important. The purpose and role of tax policy for any country is crucial. Because; the wrong tax policy will adversely affect all the involved people in the economy of country. In particular, it will harm government spendings, investments and other activities of the state. Therefore the tax policy carried out by each country always must be reformed and balanced according to the current situation of the economy. This process called check and balance and comparing their tax policy with the other countries policy and using their positive experiences will lead to successful results. This article analyzes the structure of the tax system of Turkey and Kyrgyzstan and compares similarities and differences. At the end of the article various suggestions were given.

Keywords: fiscal policy, tax policy, tax revenues, non-tax revenues, tax rates.

1. Киришүү

Ар бир өлкөдө мамлекет өлкөдө адилеттүүлүктү жана стабилдүүлүктү камсыздоо үчүн чыгашалар жасоодо. Эч талашсыз коомдук кызмат коом үчүн чоң пайда алып

келүүдө. Бирок ар бир кызмат үчүн кандайдыр бир каражат керек болот. Мамлекет бул чыгашаларды салык топтоо аркылуу камсыздоодо. Мамлекеттин эң негизги милдети эң аз же эң төмөн салык жүгү менен коомго максималдуу пайда алып келүү болуп саналат.

Бирок азыркы убакта Кыргызстандын 2017-жылга күтүлгөн бюджет проекти боюнча 23 млрд. сомдук дефицит (ИДПга карата 4,7 пайызды түзөт) болушу күтүлүүдө (КРнын 2017-жылга республикалык бюджети, <http://www.minfin.gov.kg/>, дата: 20.03.2017). Бул сыяктуу дефициттердин жыл сайын болушу жана көнүмүш абалга келиши өкмөттүн бюджеттик пландоосунун жана келечекке кароосунун төмөн денгээлде болуп жаткандыгын көрсөтөт.

Кыргызстанда бюджеттин хроникалык дефицитин азайтуу үчүн мамлекеттик чыгашаларды азайтуу же мамлекеттик кирешелерди көбөйтүү зарыл. Мамлекеттин социалдык милдеттенмелерин азайтуу менен гана чыгашаларды төмөндөтүү мүмкүн болгондуктан, бул чараны ишке ашыруу кыйын (Керимкулова, 2011:6). Демек, Кыргызстанда жаңы салык саясатынын негизинде гана салык кирешелерин көбөйтүү жолун издөө керек.

Бул багытта, бул макалада Кыргыз Республикасынын жана Түркия Республикасынын салык системаларынын салыштырмалуу анализи жүргүзүлдү. Бул салыштыруунун жыйынтыгында Кыргызстандын салык системасын жакшыртуу боюнча сунуштар берилди.

2. Түркия жана Кыргызстандын салык системаларынын абалы

Кыргыз Республикасында салыктар 6 республикалык, 2 жергиликтүү жана 6 атайын салыктык режимге бөлүнөт. **Республикалык салыктарга:** киреше салыгы, пайдадан алынуучу салык, акциздер, кошумча нарк салыгы, жер казынасын пайдалангандыгы үчүн салыктар жана сатуудан алынуучу салык кирет (КРнын Салык кодекси, 2008). Ал эми **жергиликтүү салыктарга:** жер салыгы жана мүлк салыгы кирет. Мындан сырткары, милдеттүү патенттин негизиндеги салык, ыктыярдуу патенттин негизиндеги салык, бирдиктүү салыктын негизинде салык төлөөчүлөргө салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы, салык контракттын негизиндеги салыктар, эркин экономикалык аймактардагы салык режими жана атайын каражаттарга салык сыяктуу **атайын режимдеги салыктар** бар (Асанов жана Абдиева, 2009: 54-55).

Түркия Республикасында салык классификациясы жасалганда көбүнчө салыктар 3 түргө бөлүнөт. Мунун эң негизги себеби, Түркияда кыйыр жана түз салыктардын салыштырылуусуна өзгөчө көңүл бурулат. Өзгөчө адилеттүү салыктандыруу боюнча

көптөгөн илимий иш-чаралар жүргүзүлүп келет. Аталган классификацияга ылайык **Товар жана кызматтан алынган салыктар** катары кошумча нарк салыгы, акциз, бажы пошлиналары, банктык жана камсыздандыруу бүтүмдөргө салынган салык, өзгөчө байланыштан алынган салык, жыйымдар жана муниципалитет салыгы эсептелет. Андан кийинки авто унаа салыгы, мурас салыгы жана кыймылсыз мүлк салыгы **мүлк салыктары** деп эсептелсе, киреше жана пайдадан алынуучу салыктар **кирешелерден алынуучу салыктар** тобуна кирет (Kavas, 2014: 5).

Бул жерде белгилеп кетүүчү нерсе, Кыргызстанда салыктардын бардык түрү бир кодекс ичине камтылган. Түркияда болсо ар бир салык үчүн өз-өзүнчө мыйзамдар каралып, алардын ар бири так жана кеңири жазылган.

2.1. Кыргызстан жана Түркиянын негизги салык түрлөрүн салыштыруу

Киреше салыгы боюнча эки өлкөнүн салык төлөөчү, салык салынуучу объект, салык базасы, салыктык мезгили боюнча окшоштуктары көп. Жалгыз гана чыгарып салуулар менен салыктын ставкасы арасында айырмачылык көрүүгө болот.

Кыргыз Республикасында салыктык базаны аныктоо үчүн жыйынды кирешеден чыгарып салуулар алынышы керек. Булар (КРнын Салык кодекси, 2008):

1) стандарттык чыгарып салуу - салыктык мезгилдин ар бир айы үчүн эсептик көрсөткүчтүн 6,5 өлчөмүндө - жеке чыгарып салуулар, салыктык мезгилдин ар бир айы үчүн ар бир багуудагы адамына эсептик көрсөткүчтүн бир өлчөмүндө - салык төлөөчүнүн багуусундагы адамына чыгарып салуулар, мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча чыгарып салуулар жана салык төлөөчүнүн салыктык базасынан 8 пайыздан ашык эмес - мамлекеттик эмес пенсиялык фондго чыгарып салуулар;

2) социалдык чыгарып салуу - салык төлөөчүнүн багуусундагы жыйырма төрт жаштан ашпаган үй-бүлө мүчөсүнүн билим алуусуна социалдык чегерим алуусу;

3) мүлктөн чыгарып салуу - салык төлөөчү ипотекалык кредит боюнча пайыздарды жоюуга салык төлөөчү тарабынан иш жүзүндө жиберилген каражаттардын суммасынан бир жылда 230000 сомдон ашык эмес мүлктөн салыктык чегерим алуусу.

Ал эми Түркия республикасында кирешеден чыгарып салуулар төмөндөгүдөй (ТРнын–Салык мыйзамдары, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.213.pdf>):

1) Майыптык чыгарып салуулар - 1 ай ичинде 1-даражада майып үчүн=700 түрк лирасы, 2-даражада=350 түрк лирасы, 3-даражада=170 түрк лирасы.

2) Минималдык керектөөдөн төмөнкү кирешеден чыгарып салуулар - салык төлөөчү үчүн=50%, киреше албаган келини үчүн=10%, биринчи 2 бала үчүн=7,5%, калган балдар үчүн=5%)

3) Инвестициялык чыгарып салуулар - салык төлөөчү тарабынан чыгашалардын белгилүү бир бөлүгүн инвестицияларга каржыласа инвестициялык чыгарып салуудан пайдаланса болот.

Мындан сырткары, Түркия Республикасында айыл-чарбасында иштегендерден, кыймылсыз мүлкттү арендага берүүдөн 2800 түрк лирасынан аз алынган кирешеден, баалуу кагаздар менен жүргүзүлгөн операциялардан түшкөн кирешелерден, устачылык жана чакан бизнес, чекене сатуу менен алектенген жеке жактардан жана жазуучулук, каллиграф менен алектенүү, сүрөтчүлүк, программист, фотограф, ойлоп чыгаруу сыяктуу эркин кесиптерден түшкөн кирешелерден киреше салыгы алынбайт (Эркин кесип кирешелери салык китепчеси, 2016:6).

Башкача айтканда, Кыргыз Республикасында салык төлөөчүлөр тарабынан алынган бардык кирешелерден (кээ бир учурлардан тышкары) киреше салыгы (же патент алуу аркылуу) алынат. Түркияда болсо аз кирешелүү кесиптердин көпчүлүгү киреше салыгынан толугу менен бошотулган.

Кыргыз Республикасында киреше салыгынын ставкасы 10%ды түзсө, Түркия Республикасында болсо тепкичтүү ставкалар колдонулууда.

1-таблица. Түркия Республикасында киреше салыгынын ставкалары

Кирешенин суммасы	Колдонулуучу ставка:
13000 түрк лирасына чейин	15%
30000 түрк лирасынын 13000 түрк лирасы үчүн 1950 түрк лирасы өлчөмүндө, калган бөлүгүнөн алынуучу ставка:	20%
70000 түрк лирасынын 30000 түрк лирасы үчүн 5350 түрк лирасы өлчөмүндө, калган бөлүгүнөн алынуучу ставка:	27%
70000 түрк лирасынын 70000 түрк лирасы үчүн 16150 түрк лирасы өлчөмүндө, калган бөлүгүнөн алынуучу ставка: ашыкчасына	35%
110000 түрк лирасынын 110000 түрк лирасы үчүн 26950 түрк лирасы өлчөмүндө, калган бөлүгүнөн алынуучу ставка: ашыкчасына	35%

Булак: Түркия Республикасынын салык кызматы башкармалыгы, <http://www.gib.gov.tr/> (20/03/2017)

Кыргыз Республикасында киреше салыгын эсептөө тартиби төмөнкүдөй:

Киреше салыгынын суммасы = (Киреше - чыгарып салуулар) * 10%

Түркия Республикасында киреше салыгын эсептөө тартиби:

Киреше салыгынын суммасы = (Киреше - чыгарып салуулар) * тепкичтүү киреше салык ставкасы.

Пайда салыгы Кыргызстан жана Түркия өлкөлөрүндө объектиси жана мааниси окшош. Болгону Кыргызстанда пайда салыгынын ставкасы 10%ды түзсө, Түркияда 20%ды түзөт.

Кошумча катары, Кыргызстанда кээ бир ишканалар атайын режим аркылуу пайда жана киреше салыгын төлөөдө. Алардын ичине ыктыярдуу жана милдеттүү түрдө салык төлөөчүлөр кирүүдө, контракттык негизде салык төлөөчүлөр жана башкалар. Бул жагдай атайын режим менен иштеген жана нормалдуу түрдө пайда салыгын төлөгөн ишканалар арасында бухгалтердик пикир келишпестиктер жана алдамчылыктарга жол ачуусу ыктымал. Ал эми Түркияда мындай жагдай кездешпейт.

Кыргызстанда жана Түркияда **акциздер** белгилүү бир товарларга спецификалык же товардын баасынын белгилүү бир пайызы катары салыктык ставка салынууда. 2-таблицадагы маалыматтарга таянсак, Кыргыз Республикасынын акциздик ставкалары Түркия Республикасына караганда өтө эле төмөн болууда. Мисал катары: бензинге коюлган акциз ставкалары Түркияда Кыргызстанга караганда 13 эсе жогору болууда. Белгилеп кетүүчү нерсе, бензин аталган эки өлкөдө тең дүйнөлүк бааларда сатылып алынууда. Мындан сырткары, ликерго коюлган ставкалар боюнча Кыргызстанда Түркияга караганда 30 эсе төмөн болууда.

Түркияда акциздердин абдан жогору болуусунун эң негизги себеби, ошол товарга талапты кыскартуу деп эсептесек болот (Наугуллахоğlu, 2015:90). Мисал катары, арака коюлган акциз абдан жогору болгондо, товардын баасы кымбат болгондуктан ага болгон талап азайа баштайт. Алкоголдук ичимдиктердин керектөөсүнүн азайышы калктын ден-соолугуна оң таасир тийгизет. Балким ушул себептен, азыркы учурда Түркияда алкогольдуу ичимдиктердин керектөөсү жылдан жылга кыскарууда.

Бирок, эгерде Кыргызстанда акциздик ставкалар өтө кескин түрдө жогорулатылса, анда базарларда контабандалык жана контрафактык товарлар көбөйүшү ыктымал. Ошондуктан, мамлекет тарабынан эффективдүү контроль болбосо, акциздердин ставкалары кээ бир экономикалык секторлордун көмүскө экономикага чыгып, салык төлөөдөн качуусуна жол ачышы мүмкүн. Акыркы беш жылдын ичинде бул жаатта акырындык менен акциздин ставкасын жогорулатуу иш-чаралары жүргүзүлүүдө. Мисалы, өткөн беш жылдык убакыт ичинде спирт ичимдиктерине болгон ставка беш эсе жогорулатылган.

2-таблица. Кыргыз Республикасында жана Түркия Республикасында акциздик салыктын ставкалары

	Өлчөм биримдиги	Кыргызстанда, сом	Түркияда, сом	Түркиядагы ставканын Кыргызстандагы ставкага катышы, %
Спирт	литр	350	3140	897%
Арак	литр	300	2793	931%
Ликер	литр	300	3140	1046%
Шарап	литр	100	106	6%
Коньяк	литр	200	2793	1396%
Пиво	литр	30	Наркынан 63%	
Тамеки	1000 даана	1000 даанага чейин чейин	Наркынан 65,25%	
Реактивдүү күйүүчү май	тонна	2000	0	
Бензин, жеңил жана орто дистиляттар жана башка бензиндер	тонна	5000	43600 чейин	872%
Мазут	тонна	1000	25000	2500%

Булак: ТРнын Киреше башкаруу башкармалыгы акциз ставкалары, 2014; КРнын Салык кодекси, 2008.

Кыргызстанда акциз салынуучу товарлардын түрү жалпысынан 20га чукул, ал эми Түркияда 100дөн ашуун товарлардын түрүнө акциз салынат. Башкача айтканда, Кыргызстанда акциздер салык системасында өтө чоң ролду ээлебей келет. Ошол эле учурда Түркияда бюджетти толтурууда акциздик салыктардын орду өтө чоң. Мисал катары, 3 - таблицада Түркияда акциз салыгы алынган, бирок Кыргызстанда акциз салыгы салынбаган товарлардын түрлөрү көрсөтүлүүдө.

3-таблица. Түркияда акциз салыгы алынган, бирок Кыргызстанда алынбаган товарлардын түрлөрү

Товардын түрү:	Акциз ставкасы:
Икра	20%
Парфюмдар	20%
Кремдер, гигиеналык буюмдар ж.б.	20%
Желдеткичтер, муздаткычтар, кондиционерлер ж.б.	6,7%
Электрдик жабдуулар	6,7%
Дисктер, кассеталар ж.б.	6,7%

Булак: Түркия Республикасынын Киреше башкаруу башкармалыгы акциз ставкалары, 2014

Кийинки салыктын түрү кошумча нарк салыгы ар бир өлкөдө кездешкен жана бюджетти толтуруудагы эң негизги салыктын түрү десек жаңылышпайбыз. Салык органында КНС салыгын төлөөчү катары катталган же катталууга милдеттүү болгон

тараптар, ошондой эле салык салынуучу импортту жүзөгө ашырган субъекттер КНС төлөөчүлөр болуп эсептелет (КРнын Салык кодекси, 2008).

Түркия Республикасында да КНСтин аныктамасы дал эле ушундай. Бирок экспорттолуучу товарларды КНСтен бошотуу режими каралган эмес. Дагы бир айырмачылык, Кыргызстанда өлкөнүн ичине импорттолгон товар жабдык түрүндө болсо жана бул жабдыктар өндүрүштө колдонулса, анда бул импорттук товарлар КНСтен бошотулат (КРнын Салык кодекси, 259 статья).

Ушул сыяктуу Түркия Республикасында кээ бир импорттолгон жабдыктар КНСтен бошотулат. Мисал үчүн, импорттолгон жабдыктар деңиз, аба жолдорунда же порттордо колдонулса КНС төлөнбөйт. Кымбат баалуу металлдарды, газ, мунайзат изилдөөлөрүндө, мамлекеттик коргоо тармагында колдонулуучу импорттук товарларга дагы КНС төлөнбөйт (ТРнын КНС мыйзамы, 13-статья). Инвестицияларды тартуу үчүн Түркияда импорттук жабдыктар үчүн атайын инвестициялык сертификат берилет. Бул сертификат аркылуу КНС кайра кайтарылат.

Кыргызстанда КНСтин ставкасы бардык салык салынуучу объект жана салык салынуучу импорт боюнча 12% өлчөмүндө же бошотулган түрдө белгиленет. Түркияда болсо КНС ставкалары 3 тепкичтүү жана ставкалары 4- таблицада көрсөтүлгөндөй 1%, 8% жана 18%ды түзөт (ТРнын КНС ставкалары, 2013):

- 1-категориядагы товарлар эң керектүү, Түркияда жетиштүү көлөмдө өндүрүлбөгөн жана экспорттук товарларды өндүрүүгө жумшалган чийки зат товарларга 1 пайыздык КНС ставкасы колдонулууда.

- 2-категориялык товарлардын ичине эң керектүү товарлар кирет, бирок алар экспортко көп колдонулбай көбүнчө өлкөнүн ичинде бул товарларга болгон муктаждыктарды камсыздоо үчүн колдонулууда. Бул товарларга 8 пайыздык КНС ставкасы колдонулууда.

- Башка товарлар жана кызматтар категориясына Түркиянын ичинде өндүрүлгөн товарлар кирүүдө. 18 пайыздык КНС ставкасы импорттук товарлар менен атаандашуу үчүн колдонулууда. Бул товарлар да адамдарга керектүү, бирок эң негизги товар жана кызматтардын катарына кирбейт.

4-таблица. Түркия Республикасында колдонулган КНС ставкалары

1-категориядагы товарлар: а. Мейиз, инжир, кургатылган өрүк, семечка ж.б. б. Лавр жалбырактары, липадан жасалган чай, кунжут ж.б. в. Пахта, жүн ж.б. г. Уң, соя, фасоль ж.б. д. Гезиттер жана журналдар	1 %
2-категориядагы товарлар: А. Негизги тамак-аш продукциялары: а. үйдө өстүрүлгөн канаттуулар, балык ж.б. б. сүт, айран, жумуртка, чай ж.б. в. күрүч, макарон, лапша ж.б. Б. Башка товар жана кызматтар: а. мектеп жана университетте билим алуу ... б. китептер, канцелярдык каражаттар ... в. медициналык каражаттар ... г. синтетикалык материалдар ...	8%
Башка товарлар жана кызматтар	18%

Булак: Түркия Республикасынын Кирешелерди башкаруу органы КНС ставкалары, 2013

Кыргызстан менен Түркиянын кошумча нарк салыгындагы эң негизги айырмачылык Түркиядагы КНС ставкаларынын экспорттук, импорттук жана керектөө саясатына дал келүүсү, башкача айтканда КНС ставкалары экспортту стимулдаштырат, импорттук товарлардын ички товарлар менен алмаштыруусуна жол ачат жана эң зарыл эмес товар жана кызматтардын керектөөсүн азайтат (Ünsal, 2008: 93). Ал эми Кыргызстандагы КНС ставкалары менен жогоруда айтылган саясаттарды эффективдүү ишке ашырууга мүмкүнчүлүктөр түзүлбөшү мүмкүн.

3. Кыргызстан жана Түркиядагы салыктарды салыштыруу

Салык жүгү белгилүү бир экономиканын ичинде мамлекетке түшкөн салык кирешелерини ИДП менен салыштыруу негизинде аныкталат. Өнүккөн өлкөлөрдө (мисал катары, Скандинавия өлкөлөрүндө) салык жүгү 60 пайызга чейин жетет. Бирок өнүгүп келе жаткан өлкөлөр Скандинавия өлкөлөрүндөгү сыяктуу салык жүгүн көтөрө алышпайт. Себеби өнүккөн өлкөлөрдө салык төлөөчүлөр мамлекеттен сапаттуу кызмат талап кылып чоң көлөмдө салык төлөөгө даяр болууда. Ал эми өнүгүп келе жаткан өлкөлөр болсо салык жүгүн төмөн кармоого умтулушу керек. Себеби эгерде салык жүгү жогору болсо экономиканын өнүгүшүнө тоскоол болушу мүмкүн. Ушул себептен өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө салык жүгү 20 – 25 пайыздан ашпайт (Атаç, 2007:153).

Эгерде Кыргызстан жана Түркиядагы салык жүгүн карап чыксак (5 - таблица жана 6 - таблица), анда эки өлкөдө тең салык жүгүнүн өтө оор эместигин көрүүгө болот. Бирок, биз салык жүгүнүн мазмунуна карап чыга турган болсок, анда биринчи бөлүмдө

көрсөтүлгөн маалыматтарга ылайык Кыргызстанда салык жүгү кыйыр салыктар аркылуу толтурулууда. Бул жагдай кирешелердин адилеттүү бөлүштүрүлүүсүнө тоскоол болот.

5-таблица. Кыргыз Республикасында салык жүгү (млн. сом)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Салык кирешелери	39365,1	53017,4	63911,4	72842,4	82639,1	84655,2
ИДП	220369,3	285989,1	310471,3	355294,8	400694,0	423635,5
Салык жүгү (Салык кирешелери/ИДП)	17,86%	18,54%	20,59%	20,50%	20,62%	19,98%

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин Кыргызстан цифраларда 2011, 2013, 2016 жыйнактары.

6-таблица. Түркия Республикасындагы салык жүгү (млн. түрк лирасы)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Салык кирешелери	210 560	253809	278781	326169	352514	407818
ИДП	1160014	1394477	1569672	1809713	2044466	2337530
Салык жүгү (Салык кирешелери/ИДП)	18,15%	18,20%	17,76%	18,02%	17,24%	17,45%

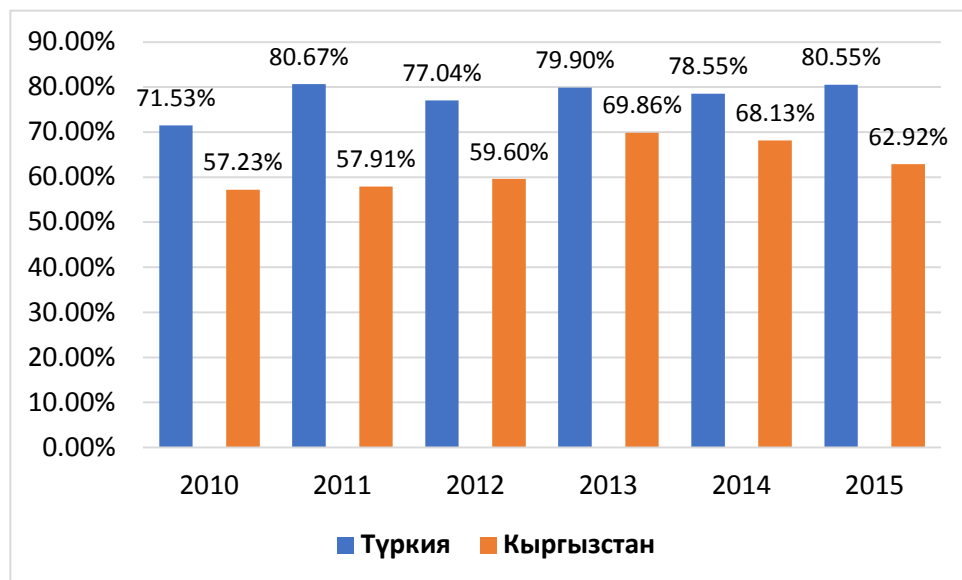
Булак: Түркия Республикасынын Бюджет жана финансылык көзөмөл башкы башкармалыгынын Экономикалык көрсөткүчтөр жыйнагы.

1-графикте көрсөтүлгөндөй Түркияда жалпы бюджет чыгашаларын салык кирешелери менен толтуруу 2010-жылы 71,53 пайызга жеткен, жыл өткөн сайын бул көрсөткүч жогорулаган жана 2015-жылы 80%га чейин жогорулаган. Бул абдан жакшы тенденция жана көрсөткүч болуп эсептелет, себеби ар бир өлкө тышкы карыз жана жардамдарга муктаж болбостон мамлекеттик чыгашаларынын көпчүлүк бөлүгүн салыктык кирешелер аркылуу каржылоосу зарыл. Ошол эле учурда бул жылдарда Түркияда мамлекеттик чыгашалардын дүйнөлүк кризистин таасирлери жана коңшу өлкөлөрдө чыккан согуштардан улам көбөйгөндүгүн байкоого болот. Өзгөчө өлкөнүн чыгышындагы Күрт коммунисттик партиясы менен күрөшүү, Сириядагы согуш жана ал жактан келген качкындардын санынын арбышы буга себеп болгон (Каурак ve Вимау, 2016: 85).

Ушул эле графикте Кыргыз Республикасында 2010-жылдын окуяларынан кийин жалпы бюджет чыгашаларын салык кирешелери менен ордун толтуруу 57,23% болгондугу көрүлүүдө, кийинки жылдары бул көрсөткүч жогорулап, 2013-жылы **69,86%га** чейин жеткен. Ал эми 2015-жылы бул көрсөткүч кайра төмөндөп кеткен. Жалпы бюджет чыгашаларын салык менен толтуруунун төмөндөп кетүүсү өлкө үчүн кооптуу болуп эсептелет. Себеби бул жагдай мамлекеттин тышкы карызга чоң муктаждык сезип жаткандыгын жана экономиканы жөнгө салуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөп кетүүсүн билдирет.

Эки өлкөнүн жалпы бюджет чыгашаларынын салык менен толтурулуусун салыштыра турган болсок, Түркиянын көрсөткүчтөрү Кыргызстанга караганда алда канча жакшы экендигин көрүүгө болот. Себеби Түркия мамлекети бюджеттик тартыштыктын орчундуу бөлүгүн салыктык түшүүлөрдөн каржылоодо.

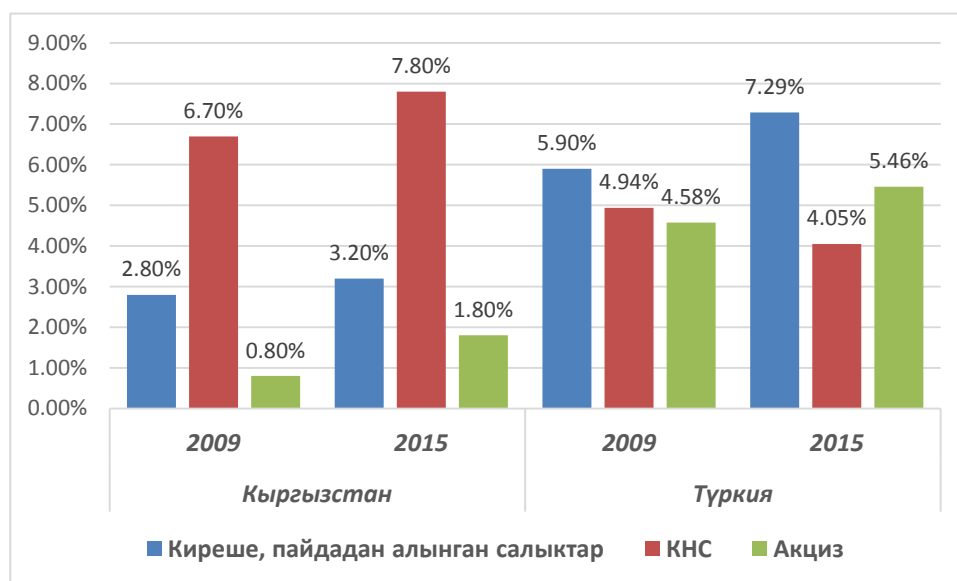
1-график. Түркия жана Кыргызстандагы бюджет чыгашаларынын салык менен толтурулуусу (салык кирешелери / бюджет чыгашалары)

Булак: Түркия Республикасынын Бюджет жана финансылык көзөмөл башкы башкармалыгынын Экономикалык көрсөткүчтөр жыйнагы;

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин Кыргызстан цифраларда 2011, 2013, 2016 жыйнактары.

2-графикте көрсөтүлгөндөй, Түркия Республикасында бюджеттик салык кирешелеринин ичинде эң негизги орунду киреше жана пайдадан алынган салыктар, кошумча нарк салыгы жана акциздер ээлөөдө. Эң көп киреше алып келүүчү салыктар кыйыр салыктар болсо да (КНС жана акциздер), киреше салыгы **2015-жылы** жалпы салык кирешелеринин **30,63%ын** түзгөн. Мындан тышкары, 2015-жылы 2009-жылга салыштырмалуу жалпы салык кирешелеринин ичинен **кыйыр салыктардын үлүшү төмөндөп, анын ордуна түз салыктардын үлүшүнүн жогорулагандыгын** байкоого болот. Бул жагдай Түркия Республикасында салык системасынын **адилеттүүлүгүн** жогорулатууда, себеби түз салыктар салык төлөөчүнүн кирешесине карата алынууда (Göçer vd., 2010: 101).

2-график. Түркия Республикасында негизги салык кирешелеринин ИДПга катышы

Булак: Кирешелерди башкаруу органы 2015; Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин Кыргызстан цифраларда 2011, 2013, 2016 жыйнактары.

Ушул эле графикте Кыргыз Республикасынын ИДП менен салыштырылган негизги салык кирешелеринин структурасы көрсөтүлгөн, бул графиктен салыктык кирешелердин структурасында эң негизги орунду кыйыр салыктардын ээлегенин көрүүгө болот. 2015-жылдын көрсөткүчтөрү менен 2009-жылдын көрсөткүчтөрүн салыштыруунун негизинде жалпы салыктык кирешелердин структурасында КНС жана акциздердин үлүшүнүн көбөйгөндүгүн (9,6%) айтууга болот. Ошол эле учурда түз салыктар орчундуу көлөмгө жогорулаган эмес, 2009-жылы 2,8%дан 2015-жылы 3,2%га (Кумтөрдү кошпогондо) өскөн.

Кыйыр салыктардын жалпы салык кирешелеринин ичиндеги үлүшүнүн жогорулоосу негизинен адилеттүү болуп саналбайт, себеби салык төлөөчүлөрдүн кирешелерине каралбастан тең шарттарда алынган кыйыр салыктар ар бир кишинин финансылык абалына жараша алынбайт (Çataloluk, 2008:223). Адилеттүүлүк болушу үчүн ар бир салык төлөөчү финансылык күчүнө жараша салык төлөөсү зарыл жана муну ишке ашыруу үчүн салык кирешелеринин ичиндеги түз салыктардын үлүшүн жогорулатуу керек.

4. Жыйынтык жана сунуштар

Бул макалада Кыргыз Республикасы менен Түркия Республикасынын салыктык кирешелери жана алардын ИДПга катышы анализ кылынды. Эки өлкөдө тең салыктык жүктүн оор эместиги, Түркияда орточо 18%, ал эми Кыргызстанда орточо 20%

экендиги аныкталды. Андан соң, бюджеттик чыгашалардын салыктык кирешелер менен камсыздоо анализи жүргүзүлүп, Түркияда бул көрсөткүчтүн Кыргызстанга караганда орточо 20%га жогору экендиги байкалды. Өлкөнүн финансылык жактан көз-карандылыгын белгилөөчү көрсөткүчтөрдүн бири болгон бул көрсөткүчтү Кыргызстанда дагы жогорулатуу зарыл.

Мындан тышкары, эки өлкөнүн кыйыр жана түз салыктарынын анализинин негизинде Кыргызстанда салыктык кирешелердин ичинде кыйыр салыктардын жогору экендиги, ал эми Түркияда түз салыктардын басымдуулук кылаары аныкталган. Ошону менен бирге эки өлкөдө тең бул салыктардын ИДПга катышынын жылдан жылга өсүп жаткандыгын көрүүгө болот. Буга мамлекеттик чыгашалардын жогорулоосу жана ошонун негизинде салыктык кирешелердин көбөйтүлүүсү себеп болууда.

Муну менен бирге, Кыргыз Республикасындагы акыркы жылдары тышкы карыз аркылуу экономикалык жана социалдык маселелерди чечүү иш-аракеттери келечекте кооптуу бир абалга алып келиши мүмкүн. Себеби, мамлекеттин тышкы карызды төлөө мүмкүнчүлүгү төмөндөп кеткенде экономикада кризис жаралуу коркунучу бар. Ошондуктан, салыктык эмес жана тышкы трансферттердин бюджеттин ичиндеги үлүшү азайтылышы керек. Ошол эле учурда, бюджетти салык кирешелери менен толуктоону жогорулатуу зарыл. Ушул жагдай аткарылган учурда, Кыргызстан экономикасында бюджет менен экономика арасында шайкештик пайда болот. Себеби, туура фискалдык саясат менен гана экономиканы жөнгө салуу мүмкүн болуп эсептелет (Рысалиева, 2016: 147).

Кыргызстанда акыркы жылдарда байкалган ИДПга карата салык жүгүнүн жогорулоо тенденциясы экономикага терс залакасын тийгизиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу, салык жүктөрүнүн көбөйтүлүшү аркылуу эмес салык мыйзамдарынын жеңилдетилиши менен экономиканы стимулдаштыруу аркылуу салыктык кирешелерди жогорулатуу туура кадам болуп эсептелет. Себеби, эффективдүүлүк, жөнөкөйлүк жана инвесторлорго кепилдиктерди берген экономикалык салык мыйзамдары түзүлсө, Кыргызстандын экономикасынын кескин өнүгүүсүнө жол ача турган мүмкүнчүлүктөр пайда болот.

Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын салык кирешелеринин структурасын караганда түз кирешелеринин үлүшү өтө эле төмөн болууда. Салык системасында адилеттүүлүк жогору болушу үчүн тескерисинче Түркия мисалындагыдай түз салыктардын үлүшү жогорулатылышы керек.

Ошондой эле, белгилүү болгондой Кыргызстан 2015-жылдын 12-август күнү Россия Федерациясы, Казахстан жана Белоруссия ортосунда түзүлгөн Евразиялык экономикалык биримдигине кирди. Бул жаңы экономикалык доордо Кыргызстан үчүн чоң мүмкүнчүлүктөр жаралуусу мүмкүн. Ал үчүн Кыргызстан учурдагы салык системасын жаңылоо менен өлкө ичиндеги ишкерлерге, бүткүл экономиканын катышуучуларына жана эң негизгиси мамлекеттин өзүнө пайдалуу жана ыңгайлуу шарттарды түзүшү керек. Аны менен бирге бул макалада айтылган сунуштарды да эске алуу менен, Түркия мисалындагы эффективдүүлүк жана адилеттүүлүк негизине таянган салык системасын түзүүгө болот.

Адабияттар

- Асанов Т. & Абдиева Р. (2009) Россия Федерациясында жана Кыргыз Республикасында чакан бизнеске салык салуу. 54-55-беттер.(Asanov T. & Abdieva R. (2009). Rossiya Federatsiyasında cana Kırız Respublikasında çakan bizneske salık saluu. 54-55 better)
- Атаç, В. (2007). Kamu Ekonomisi. Anadolu Üniversitesi. s.153
- Жолболдуева Д. (2016) Особенности Развития Налоговой Системы Кыргызской Республики. Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. 22-бет. (Colboldueva D. (2016) Osobennosti Razvitiya Nalogovoy Sistemi Kırızskoy Respubliki. Oş mamlekettik universitetinin çarçısı. 22-bet.)
- Çataloluk, C. (2008). Vergi Karşısında Mükelleflerin Tutum ve Davranışları. s.223
- Göçer, İ., Mercan, M., Bulut, Ş., ve Dam, M. (2010). Ekonomik Büyüme İle Vergi Gelirleri Arasındaki İlişki: Sınır Testi Yaklaşımı. s.101
- Hayrullahoglu, B. (2015). Türkiye’de Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkilerde Özel Tüketim Vergisinin Başarısı.s.90
- Kavas, Y.B. (2014). Türk Vergi Sistemi. s.5
- Каупак, Ş. & Bımay, M. (2016). Suriye Savaşı Nedeniyle Yaşanan Göçün Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Etkileri: Batman Örneği. s.85
- Kerimkulova G. (2011) Fiscal Issues in Conducting Monetary Policy in the Kyrgyz Republic. Authorized for distribution by the Scientific and Expert Council of NBKR.
- Кыргыз Республикасынын **Салык кодекси**, 2008-жылдын редакциясы 2017-жылдагы толуктоолор менен. (Kırız Respublikasının Salık Kodeksi, 2008-cıldın redaksiyası 2017-cıldındağı toluktoolor menen.) <http://sti.gov.kg/stsdocuments/NK30.10.12.pdf>
- Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын **Жылдык отчету 2015**. (Kırız Respublikasının Uluttuk bankının cıldık otçetu 2015.) <http://nbkr.kg/DOC/13062016/000000000042641.pdf>
- Кыргыз Республикасынын 2017-жылга республикалык бюджетти жана 2018-2019-жылдарга болжолу жөнүндө мыйзам. (Kırız Respublikasının 2017-cılga respublikalık byudjeti cana 2018-2019-cıldarga bolcolu cönündö mıyzam.) <http://www.minfin.kg/novosti/novosti/proekt-zakona-kr-o-respublikanskom-byudzhete-kyrgyz.html>
- Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин **Жылдык статистика 2015** чыгарылышы. (Kırız Respublikasının Uluttuk statistikalık komitetinin cıldık statistika 2015 çıgarılışı.)
- Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин **Кыргызстан цифраларда 2011, 2013, 2016** жыйнактары. (Kırız Respublikasının Uluttuk statistikalık komitetinin Kırızstan tsifralarda 2011, 2013, 2016 cıynaktarı.)
- Рысалиева М. (2016) Специальные Налоговые Режимы в Кыргызской Республике. Современные Тенденции Развития Науки и Технологий. Периодический научный сборник. (Risalieva M. (2016) Spetsialnie Nalogovie Rejimi v Kırızskoy Respublike. Sovremennie Tendentsin Razvitiya Nauki i Tehnologiy. Periodičeskiy nauçnyy sbornik.)
- Özel Tüketim Vergisi Kanunu (http://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuat/otv_oranlari_tum/otv_3_sayili-OpenPage.htm)
- Ünsal, H. (2008). Türkiye’de İhracatta Uygulanan KDV İadesinin İhracata Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz. s.93

- T.C. Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü 2015 Yılı Genel Faaliyet Raporu. (<http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/10182,2015-gfr25v6.pdf?0>)
- T.C. Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleştirmeleri ve Beklentiler Raporu. (<http://www.bumko.gov.tr/Eklenti/10238,2016-yili-merkezi-yonetim-butce-gerceklesmeleri-ve-beklentiler-raporu.pdf?0>)
- T.C. Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Ekonomik Göstergeler Raporu (1950-2017). (<http://www.bumko.gov.tr/TR,7045/ekonomik-gostergeler-1950-2017.html>)
- Vergi Usul Kanunu (<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.213.pdf>)
- Закон Кыргызской Республики о республиканском бюджете Кыргызской Республики на 2017 год и прогнозе на 2018-2019 годы, от 22 декабря 2016 года № 215. (Zakon Kırğızskoy Respubliki o respublikanskom byudjete Kırğızskoy Respublikina 2017 god i prognozena 2018-2019 godı, ot 22 dekabrya 2016 goda No 215.)